

Klok gegoten door JURJEN BALTHASAR.

EEN TORENKLOK VAN JURJEN BALTHASAR,

vroeger te Berlikum (Fr.), thans te Mannheim,

door

Mr. P. C. J. A. BOELES.

Het klokkengietersbedrijf kon vroeger met meer winste in Friesland uitgeoefend worden dan tegenwoordig het geval is, nu er daar dan ook geen klokkengieter meer te vinden is. Dit komt omdat die vroegere Friesche klokkengieters tevens kanongisters waren en vermoedelijk, evenals hunne collega's elders, o. a. Henrich Wegewart en Peter van Ghein, vizels¹⁾, goten en dergelijke zaken, zóó fraai dat men er tegenwoordig bepaalde tentoonstellingen van aanricht.

Het maken van carillons daarentegen, waarbij het er op aankwam een bepaalden toon aan de verschillende klokken te geven door ze nà het gieten uit te draaien, was te lastig voor den gewonen klokkengieter. Toen Leeuwarden een nieuw klokkenspel voor den Nieuwetoorn moest hebben — een spel dat nog bewaard doch helaas niet meer bespeeld wordt — werd de vervaardiging daarvan dan ook wijzelijk opgedragen aan Claude Fremi, kanon- en klokkengieter te Amsterdam.

Voor al in de zeventiende eeuw fleurde het klokkengietersbedrijf in Friesland's hoofdstad, waar de klokkengieter — er was er telkens maar één — gewoonlijk gesteund werd met brieven van octrooi van de Staten van Friesland,

¹⁾ *Catalogus v. d. tentoonstelling van oude koperwerken. Middelburg 1904*; nos. 577, 597 en 44. Het Friesch museum bezit twee fraaie tafelschellen van Petrus Gheineus, gedateerd 1574 en 1583.

hem recht gevende, met uitsluiting van anderen, binnen de geheele provincie klokken te gieten.¹⁾

De eerste Leeuwarder gieters in de 17de eeuw waren Duitschers: Gregorius Gregori, Hallensis Saxoniae, dus uit Halle in Saksen, werkte te Leeuwarden omstreeks 1601—1611; en vergoot er in 1604 geschut voor de Staten. Hans Falck van Neurenberg bleef er langer. Volgens de uiterst belangrijke, door wijlen den bekende campaniloog van het Friesch Genootschap, G. H. van Borssum Waalkes, met behulp van predikanten en kerkvoogden verzamelde gegevens²⁾, hangen er niet minder dan 28 klokken van Falck, uit de jaren 1617—1634, in onze Friesche torens.

Falck had, misschien omdat hij uit den vreemde kwam, nog wel eens last met eene juiste spelling der inscripties, aan zin voor humor durven wij het tenminste niet toeschrijven, dat hij op de groote klok van de Oldehove te Leeuwarden van 1633, Joris Gerrits Camp van een praesideerenden, tot een presenteerenden burgemeester maakte.

Van omstreeks 1634 tot 1649 komt Jacob Noteman, evenals zijn voorganger, burger van Leeuwarden, met 25 nog aanwezige klokken; vervolgens Jurjen Balthasar van omstreeks 1651—1668 en ten slotte Petrus Overney van 1670—1711.

*
**

Hoewel Balthasar wel eens een klok afleverde buiten

¹⁾ W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*, 1846, II, blz. 93.

²⁾ G. H. van Borssum Waalkes, *Friesche klokkeopschriften met andere elders vergeleken*. Vrije Fries, XVI, XVIII en XIX (1885, 92 en 95). Eene verwerking van deze bijkans alle klokken in Friesland — en vele daarbuiten — beschrijvende, te zamen 491 blz. vullende opstellen, tot een goed geordend geheel, na voorafgaande vergelijking der inscripties met de origineelen, zou een verdienstelijk werk zijn.

De correspondentie tot deze opstellen betrekking hebbende, berust thans in de bibliotheek van het Friesch Museum.

de provincie Friesland, o. a. te Tolbert in Groningen en te Burgerbrug in N.-Holland¹⁾, zal hij toch wel niet voor het buitenland gewerkt hebben, althans niet voor Duitschland. Verrassend was het dan ook uit een schrijven van den heer von Seubert, voorzitter van den Mannheimer Altertumsverein te vernemen, dat te Mannheim, in de Konkordienkirche, een oude Nederlandsche klok hangt, die in 1663 door Jurjen Balthasar te Leeuwarden gegoten werd. Te Mannheim wilde men wel eens weten hoe die klok daar gekomen was. Volgens mondelinge overlevering was het de eenige klok, die in 1795, nadat tijdens het bombardement van Mannheim de toren tot den grond toe afbrandde, intact uit de puinhoopen te voorschijn kwam. Misschien, schreef de voorzitter, was de Hollandsche klok wel te Mannheim gekomen door bemiddeling der leden van de Hollandsche gemeente (niederdeutsch-reformirte), die in de tweede helft der zeventiende eeuw aldaar bestaan heeft.

In verband met dit schrijven ontvingen wij twee foto's van de klok, van weerszijden genomen, die op kleine gedeelten na, die buiten de lens vielen, een volledigen indruk geven van het bewuste werkstuk van onzen Leeuwarder klokkengieter. Een der foto's, de meest duidelijke, is hier gereproduceerd. Men ziet dat meester Balthasar zijn vak uitnemend verstond, jammer is het bepaald, dat er van al die prachtige klokken, die hier en elders in de torens hangen, slechts zelden iets te zien is. Wie zich wel eens voor een dorpsklok geïnteresseerd heeft, herinnert zich nog lang de donkere, stoffige torens, de harde

¹⁾ Balthasar goot volgens Waalkes de navolgende klokken: in 1651 van Engwierum, 1652 van Hooagebeintum, 1653 van Grouw (nu in het Friesch Museum) en van Holwerd, 1654 van Dedgum en Peins, 1656 van Burgwerd en Witmarsum, 1657 van Wartena, 1658 van Augsburg, 1659 van Morra, 1660 van Tolbert, Brantgum en Burgerbrug, 1662 van Terwispel (in 1865 vergoten tot de klok van Irnsum) en Bergum, 1664 van Britsum, 1665 van Edens, 1668 van Nijkerk in Oost-Dongeradeel.

laddersporten, het wringen door de nauwe zoldergaten of wel de gapende, leuninglooze openingen, die gepasseerd moeten, om ten slotte het klokkehuis te bereiken, dat meestal te nauw en bijna altijd te tochtig is om eene rustige bezichtiging te gedoogen, laat staan om eene behoorlijke foto te nemen. Goede afbeeldingen van geheele klokken zijn dan ook zeldzaam en des te aangenamer is het hier, voor het eerst in dit tijdschrift, een afbeelding te kunnen geven, die den lezer in staat stelt zich over de artistieke waarde van een Friesche klok uit de 17de eeuw, ook zonder halsbrekend geklim een eigen oordeel te vormen. De enkele teekeningen van oudere klokken, die Waalkes gaf, zijn daarvoor te schetsmatig. Mooi is het zuivere profiel van onze klok, de soepele uitbuiging van het stoere, goudglanzende metaal. Gelukkig ook de versiering van het bovenstuk: de vorm en verdeeling der inscriptie en van het omliggende ornament, waarvan de bovenste band nog duidelijk de gothieke afkomst verraadt.¹⁾ De wapenschilden op de hier gereproduceerde zijde staan echter wat zwaar en lomp onder het kantfijne renaissance-ornament van den laagsten sierband.

En nu de herkomst der klok, waarop de volgende inscripties en wapens voorkomen.²⁾

IURIEN BALTHASAR HEEFT MY GEGOOTEN IN LEEUWARDEN

(leeuwjtje = wapen van Leeuwarden) 1663.

De Wonder Groote Naeme Myn Is De Musyck Der
Engelyn Ende Als My Raeckt De Bengel Myn
Soo Geve Ick Myn Geluyt Daerin.

¹⁾ Vgl. b.v. de details van een der fraaie klokken van Geert van Wou van 1481 bij: F. A. Hofer, *De klokken in den toren der bovenkerk enz. te Kampen*, pl. II. Zwolle 1898.

²⁾ Volgens de foto's en de blijkbaar zeer nauwkeurige aanvullingen, die de heer von Seubert te Mannheim met groote bereidwilligheid verstrekke.

Eerste wapen:

Drie sterren boven elkaar.

Onderschrift:

Jr. Edzart van Grovestins, erf-geseten opt huis toe Grovestins in den dorpe Eng(e)lum en Grietman over Menaldumadeel.

Tweede wapen:

Windhond, zittende op de achterpooten met de voorpooten omhoog en naar rechts ziende,

Onderschrift:

Doeke van Hemmema cap(itein) van de guardes van sijn forstlicke genade Prins Willem van Nassaw Stathowder etc.

Derde wapen:

Drie vertikaal naast elkaar staande visschen.

Onderschrift:

Willem Allart Clant, joncker en hoveling tot Eendrum, Pietersbuiren, Cloosterbuiren en Westernyelant.

Vierde wapen:

Liggende halve maan met drie sterren, twee op de punten van den sikkel en één er onder.

Onderschrift:

Marten van Baardt, leutenant van een compagnie te voet.

Vijfde wapen:

Halve arend, kop van een rund en een huismerk.

Onderschrift:

Nollius Hajonides, predikant tot Belkom.

Zesde wapen:

Halve arend en een zandlooper (?)

Onderschrift:

Ruyerd Meyntes, kerckvoogd.

Zevende wapen:

Halve arend, wereldbol en een klaverblad.

Onderschrift:

Claes Ruirds van Schellingwou, kerck en armevoogd.

Achtste wapen:

Halve arend, klaverblad en twee gekruiste werktuigen.

Onderschrift:

Pieter Eelckes, gecommiteerde.

Negende wapen:

Halve arend en geblinddoekt hoofd.

Onderschrift:

Cornelis Thys, mederechter van Menaldumadeel.

De klok is 1.45 M. breed en 1.20 M. hoog (zonder kroon). Deze afmeting bevestigt weer het gebruik, bekend o. a. uit een brief van den beroemden carrillongieter Hemony te Zutphen, dat als de breedte 15 is, de hoogte „oudergewoonte” 12 is.¹⁾

De wapens en namen bewijzen zonneklaar dat men hier te doen heeft met de leden eener commissie, intertijd in het leven geroepen om de kerk van het groote dorp Berlikum, gemeente Menaldumadeel, ten N.W. van Leeuwarden, aan een torenklok te helpen: Nollius Hajonides, predikant van Belkom (Berlikum), Edzard van Grovestins, Grietman van Menaldumadeel, er is geen vergissen mogelijk. Straks nader over die commissieleden.

De vraag rijst, hoe is het mogelijk dat deze onder zóó hooge auspiciën in Berlikum gekomen klok naar Mannheim verhuisde? Was het een kloosterklok van vóór de reformatie, dan ware eene oplossing wel te vinden. De handelscorrespondentie van het Kamper Handelshuis te Lissabon²⁾ bewijst immers dat ná de verwoesting der

¹⁾ A. Vas Nunes, *Experimenteel onderzoek van klokken van F. Hemony*. Proefschrift A'dam 1909, blz. 38.

²⁾ *Een Kamper handelshuis te Lissabon, 1572—1594*. Bewerkt door Mr. J. Nanninga Uitterdijk. Zwolle 1904. Blz. LI en register in voce „klokken”.

Mr. N. Uitterdijk is van meening dat bij den beeldenstorm van 1575 een menigte klokken uit de Nederlandsche kerken gehaald zijn. M. i., althans wat Friesland betreft, heeft men eerder te denken aan de verwoesting der kloosters omstreeks 1580. De brief die handelt over het vernielen van kerken in Overijssel, Utrecht en Friesland en het loskomen van klokken (blz. 291) is dan ook van 12 April 1580.

kloosters en bijbehorende kerken en capellen menige Nederlandsche klok naar Lissabon verscheept werd.

In het onderhavige geval lag meer het vermoeden voor de hand dat de klok afgeschafft werd bij de afbraak, in 1777, van de vroegmiddeleeuwsche kruiskerk ¹⁾, waarvoor in de plaats kwam de tegenwoordige, veelhoekige koepelkerk, met klein klokketorentje op den koepel. Te waar-schijnlijker leek dit nu Waalkes een klok van 1593 als nog te Berlikum hangende vermeldt en het klokketorentje stellig niet barekend was om behalve deze klok ook nog de blijkbaar vrij groote klok van 1663 uit den zwaren Romaanschen toren over te nemen. De nog aanwezige klok heeft de inscriptie:

Mensche als gi hoert
des kloockx geslach
denkt op stervens-dach.
Willem Wegewart goet
mi in 't jaer 1593.

Deze veronderstelling bleek inderdaad juist te zijn, al bleef de bevestiging langer uit dan het geval geweest zou zijn, indien kerkvoogden te Berlikum mijn verzoek hadden ingewilligd om het oudste nog bestaande rekeningboek der kerkvoogdij, volgens de lijsten van Mr. Berns ²⁾ loopende over de jaren 1757—1814, tijdelijk in het Friesch Museum ter inzage te verstrekken. Deze kerkvoogden schijnen in het geheel geen belang te stellen in de geschiedenis van hunne administratie, de brief bleef zelfs onbeantwoord. Gelukkig zijn dergelijke colleges uitzonderingen en bleek er elders te Berlikum, gelijk de heer deurwaarder Heeringa mededeelde, meer belangstelling aan-

¹⁾ Zie de uitvoerige historische aantekeningen voorkomende achter het werkje van den Berlikumer Predikant Petrus Nota, *Tweetal leerredenen*, enz. Franeker, 1781.

²⁾ *Oude kerkelijke archieven in Friesland*. Overdruk uit de jaarverslagen van den Rijksarchivaris in Friesland over 1896 en 1898, blz. 29.

wezig te zijn. Zelfs veel belangstelling: de heer J. Groenewold, rustend hoofd der school, als schrijver van kerk- en armvoogden bekend met de voor ons hermetisch gesloten lokale geschiedbronnen, was zoo welwillend het manuscript van een door hem gehouden nutslezing, betreffende de geschiedenis van Berlikum in de laatste honderd jaren, ter inzage af te staan. Op de laatste bladzijde daar stond het, juist datgene, wat men te Mannheim weten wilde, woordelijk overgenomen uit het kerkeboek:

1798, klokverkoop:

De rendant heeft ontvangen in twee termijnen, 1 Mei en 1 Aug. 1798 de koopschat van de groote torenklok, die na het afbreken van de voormalige toren [in 1777 volgens Ds. Nota] op den grond is nedergelaten, bij de nieuwe kerk is nedergezet en die sedert aldaar bestaan heeft, doch nu in het jaar 1798 door het opgeroepen volk van Belkum besloten is om te verkoopen. Hetwelk gedaan zijnde bij gelegenheid van de publieke verkooping der kerkelanden.

Koopsom, ruig geld: carolie g(u)l(den). 1200.—

Onkosten:

Tomas Bijlsma taxeeren	6.00
Strijkgeld	14.00
Verhooggeld	145.00
Advertentiën in Leeuwarder,	
Goudasche en Friesche Courant	20.00
Vertering	7.13
Notariskosten	8.8
Oproepen (met) trommen	1.12

zoodat de zuivere opbrengst was f997 en 7 stuivers.

Volgens overlevering werd de klok gehaald door een man uit Franeker met een wagen waarvoor 7 paarden gespannen waren. Oude menschen in Berlikum vertelden dat men de klok oorspronkelijk niet wilde missen. Twintig jaren lang heeft zij dan ook op het kerkhof gestaan als een stil verwijt aan het nageslacht, dat de oer-oude kerk en toren van tufsteen ¹⁾ had afgebroken en er niet

¹⁾ De van kerk en toren afkomstige „duivesteen” (tufsteen) bracht niet minder dan 4000 car. gulden op; terwijl de oude

een gelijkwaardige, met behoorlijken klokkentoren, voor in de plaats had weten te stellen. Toen kwamen de slechte jaren 1796 en 1797, een zesde der eigendommen van de kerk en daarna nog eens een vijfde van de rest, dus een derde in 't geheel, werd door het Provinciaal Bestuur opgevorderd. Men ging in die magere jaren beseffen welk een waarde er met deze klok renteloos op het kerkhof lag en zoo kwam eindelijk, uit nood, het besluit om dit prachtige erfstuk der vaderen te verkoopen.

Mannheim had met het bombardement van 1795 zijn toren en zijn klokken verloren en kon bij den wederopbouw van den toren uitstekend de afgedankte, maar nog lang niet versleten Berlikumer klok gebruiken en zoo bengelt zij nu aan den Rijn.

Voor nadere inlichtingen betreffende de leden der commissie Nollius Hajonides en Doeke van Hemmema kan verwezen worden naar het reeds aangehaalde boekje van Ds. Nota.

Het thans uitgestorven geslacht der Hemmema's was gedurende meerdere eeuwen te Berlikum gevestigd. Hemmema-slot werd afgebroken in het laatst der 18^e eeuw. Onze Doeke, zesde bezitter van voornoemd huis, genoot aldaar in 1646 de eer van een bezoek van den lateren Paus Alexander de Zevende, toen nog kardinaal Fabius Chigi geheeten, die „op zijne reize naar den Westphaalschen Vreedehandel” de vermaarde Berlikumer paardemarkt bezichtigde, waarvan nog getuigt een eenvoudig gedenkbord, thans in het Friesch Museum.

De hond in het (tweede) wapen der Hemmema's, die volgens het stamboek van den Frieschen adel van de Haan Hettema en Halmael naar links kijkt, ziet op de klok naar rechts (heraldisch links), op beide afbeeldingen heft hij de voorpooten omhoog. Merkwaardig die varia-

Friesche steen, stellig van latere verbouwing afkomstig, 800 car. gulden opracht. Het Friesch Museum bezit enkele teekeningen waarop deze kerk en toren voorkomen.

ties in een wapen! In de zestiende eeuw teekende Rienck Hemmema, een der voorouders en heereboer te Hitzum, op de eerste bladzijde van zijn rekenboek, den hond in liggende houding.¹⁾ Wij laten het aan meer deskundigen over om uit te vorschen, wanneer de hond der Hemmema's de vriendelijk bedelende houding heeft aangenomen en of het niet getuigt van een fijnen neus voor politiek dat, heraldisch gesproken, het vroeger naar links ziende dier tegenwoordig naar rechts kijkt.

De naam Schellingwou onder het zevende wapen herinnert aan het gelijknamige dorpje bij Amsterdam, vanwaar een der voorouders van dezen Claes, als bedijker der bildtlanden, in Friesland gekomen zal zijn.

De eenige naam die men niet op de Friesche klok verwachten zou is die van den Groninger edelman Clant. Hij was gehuwd met Tjemck van Herema, weduwe van Erasmus Doekes van Hemmema en mogelijk als zoodanig in het bezit van landerijen in de buurt van Berlikum.

*
*
*

Gelukkig zijn er nog tal van klokken van Balthasar in Friesland gebleven. Een er van is zelfs zeer gemakkelijk te bereiken sedert Heeren Kerkvoogden van Grouw de zoogenaamde Vesperklok van 1653 in bruikleen gaven aan het Friesch Museum te Leeuwarden, dat reeds een huisbel van Balthasar bezat van 1655. Deze fraaie, doch kleinere klok komt in vorm geheel met die van Mannheim overeen. De versiering is in verband met de afmetingen eenvoudiger. Er komt één wapen op voor, nl. van den grietman Carel van Roorda met diens leuze: *suum cuiq(ue)*: ieder het zijne.²⁾

¹⁾ Handschrift no. 61 in de bibliotheek van het Friesch Museum.

²⁾ Waalkes, aan wien het opschrift werd opgegeven als: S V V M C V I D, verklaart „suum” als eene verkorting van *synodorum*, „C” als *commissaris*, V I D als: *utriusque doctor*, er bijvoegende dat C. van Roorda commissaris politiek was bij onderscheidene Friesche Synoden en doctor in de beide rechten! Zie Vrije Fries, XVI, blz. 292.

Nog een andere Friesche klok, waar Waalkes geen melding van maakt, verhuisde naar het buitenland. De in 1490 gegoten Maria-klok uit den toren van het dorp Garijp, ten Z.O. van Leeuwarden, werd door den verdienstelijken Deenschen architect F. Uldall te Randers teruggevonden in de kerk te Bested in Sleeswijk. Zij wordt beschreven in zijne volkomen wetenschappelijke verhandeling over *Nederlandsche kerkklokken in Denemarken, Zweden en Duitschland*. Daar de beschrijving allicht niet gezocht wordt in de „Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst”, over 1900, nemen wij de inscriptie van de rijk versierde klok over, met verwijzing naar de uitvoerige beschrijving van Uldall, blz. 22.

anno + dni + m () cccc + LXXXX () maria + bin + ick ()
 gheheten + de () gemaghen + in () garyp () + leten + my ()
 gheten () heer + iettic persone + in () garyp en () rennert
 + ende () sibren + ende () iouta + kerck + () voghe () den
 + weren () herman () mi + goet +.